

Zbigniew Jasiewicz

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM, Poznań

KIM JESTEŚMY? KIM JESTEŚCIE? TOŻSAMOŚĆ ETNOLOGII/ANTROPOLOGII SPOŁECZNO-KULTUROWEJ I JEJ/ICH PRZEDSTAWICIELI

Sprawa tożsamości naszej dyscypliny i zbiorowej tożsamości profesjonalnej nas, ją uprawiających, jest żywotna stale, nie tylko w czasach określanych jako kryzysowe. Przyczyną była i jest rozległość oraz pewna nieokreśloność przedmiotu naszych badań, a w związku z tym różnorodność źródeł, możliwość stosowania różnych podejść, także usytuowanie tych badań na pograniczu różnych dyscyplin. Pragnę zastanowić się nad tym, jaka jest ta tożsamość, w jaki sposób na nas oddziałuje i w jaki sposób możemy sobie z nią radzić. Anna Kutrzeba-Pojnarowa napisała o etnologii, że „jest zawsze jakby *in statu nascendi* w poszukiwaniu własnej tożsamości i autentyczności” (1995, s. 397). Tym, czym jest nasza dyscyplina, zajmował się także Sławoj Szynkiewicz. Pisał o tym w artykule *Po co nam antropologia?*, zawierającym uwagi do dyskusji podjętej na posiedzeniu Komitetu Nauk Etnologicznych PAN, której przedmiotem były relacje etnologii polskiej z antropologią zachodnią. Twierdził w nim, że nazwy „etnologia” i „antropologia” zawsze ze sobą współistniały i nadal są, poza Wielką Brytanią, synonimami, zaś odrębności między nimi są różnicami szkół a nie dyscyplin (Szynkiewicz 1992a, s. 23). Nie należy zatem odchodzić od nazwy „etnologia”. Widział pewne pozytywy zmiany nazwy polegające na podniesieniu progu ambicji profesjonalnych badaczy i uzyskaniu wyższego prestiżu dla dyscypliny, szczególnie w oczach socjologów, którzy zajęli się antropologią, pamiętających o dominującej kiedyś wśród etnologów „czystej etnografii”. Ostrzegał jednak przed negatywnymi konsekwencjami zmiany nazwy, która może doprowadzić do przejmowania cudzych wzorów, utraty bogatych tradycji etnologii europejskiej i jednocześnie jej dotychczasowej tożsamości. Stwierdził, potwierdzając zdanie A. Kutrzeby-Pojnarowej: „Ta ostatnia [tożsamość – Z.J.] nie musi być przecież, i na pewno nie jest, skamieliną” (ibidem, s. 24).

Artykuł, napisany z właściwą autorowi umiejętnością lapidarnego przedstawienia swoich poglądów i temperamentem, wywołał mój tekst, opublikowany także w „Etnografii Polskiej” (Jasiewicz 1993), broniący stanowiska Komitetu popierającego zbliżenie etnologii polskiej do antropologii kulturowej i społecznej oraz przywrócenie tej nazwy w nauce polskiej. Z perspektywy czasu widać, że obydwaj mieliśmy rację. Nazwa „antropologia” nie wyparła nazwy „etnologia”, lecz z nią współwystępuje, a przekazywane przez nią treści sprzyjają rozwojowi dyscypliny.

Wspólne nam i wielu naszym kolegom zainteresowanie stanem i przyszłością dyscypliny nie było jedyną przestrzenią dla moich kontaktów naukowych z S. Szynkiewiczem. Było

nią również zajęcie się zagadnieniami rodziny i pokrewieństwa. Cenilem rozdział „Rodzina” w pracy *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej* (Szynkiewicz 1976), niezwykle w tym czasie, bo wykorzystujący w analizie materiałów polskich antropologiczne koncepcje pokrewieństwa; korzystałem też z jego ważnej pracy *Pokrewieństwo. Studium etnologiczne* (1992b), dotąd jedynej w piśmiennictwie polskim publikacji dotyczącej tej problematyki oraz z haseł na temat rodziny i pokrewieństwa zamieszczonych w *Słowniku etnologicznym* (1987); recenzowałem ponadto książkę *Rodzina pasterska w Mongolii* (Szynkiewicz 1981; Jasiewicz 1986). Obydwaj zajmowaliśmy się Polakami żyjącymi w Kazachstanie i prowadziliśmy tam badania, podejmowane jednak z innej perspektywy. Uczestniczyłem w konferencjach współorganizowanych przez S. Szynkiewicza i publikowałem we współredagowanych przezeń tomach zawierających materiały z tych konferencji, m.in. w tomie zatytułowanym *Konflikty etniczne* (1996).

Nazwy kierunku studiów, późniejszej dyscypliny naukowej, „etnografia” i „etnologia” oraz próby określenia zakresu ich działań, pojawiły się w piśmiennictwie polskim, oryginalnym i z tłumaczeń, już na początku XIX wieku (Jasiewicz 2011, s. 100 i nn.). Istotne były hasła definiujące etnografię i etnologię, w tym najcenniejsze pióra Izydora Kopernickiego, ogłoszone w encyklopediach polskich z drugiej połowy XIX wieku (Wrońska 1992, s. 8 i nn.). Na początku wieku XX dyscypliną zajęła się m.in. Maria Antonina Czaplicka (1911). Nieco później powstały prace Jana Czekanowskiego (1922), Adama Fischera (1922), Stanisława Poniatowskiego (1922) i Cezarii Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz (1923). Znamienne, że większość z tych artykułów ukazała się w czasie, kiedy dyscyplina umacniała swoją pozycję jako etnologia „narodowa”, mająca oparcie w narodowym państwie. Od dawna gromadzono także informacje o zasłużonych dla niej postaciach. Już w roku 1840 Lucjan Wojniłowicz publikuje artykuł o pierwszym polskim, świadomym badaczu terenowym: *Zorian Dołęga Chodakowski. Kim był rzeczywiście?* Pojawiły się ankiety, kierowane do przedstawicieli dyscypliny, ważne, bo zmuszające do myślenia o uprawianym przez nich kierunku studiów i zastanowienia się, kim są oni sami. Świadectwem zainteresowania nazwami dyscypliny i zakresem jej badań, także na forum międzynarodowym, była ankieta rozesłana w roku 1932 przez Società Romana di Antropologia w Rzymie, której wyniki opublikowano dopiero w roku 1947. Odpowiedziało na nią czworo uczonych z Polski, profesorowie: Jan Czekanowski, Adam Fischer, Michał Ćwirko-Godycki oraz Kazimierz Stołyhwo (Jasiewicz 2005).

W okresie powojennym wielu z nas proponowało definicje etnologii/antropologii, niektóre o wyraźnie prowokacyjnym charakterze, zrozumiałe tylko w środowisku etnologicznym. Potrzeba samodefiniowania się nauki, także etnologii, była i nadal jest szczególnie istotna w konfrontacji z nowymi sytuacjami i ideami (Sokolewicz 1981, s. 78). Prezentowania i uporządkowania tych definicji podjęła się Katarzyna Kaniowska (1996). Rozległość, a także trudności w określeniu zakresu przedmiotu spowodowały pojawienie się stwierdzenia, że antropologia jest tym, nad czym pracują antropologowie. Stwierdzenie to zakłada prymat działania, ale jednocześnie potwierdza to, że istnieją antropologowie przekonani o swej profesjonalnej tożsamości. Prawie pół wieku po rozpisaniu ankiety „rzymskiej” rozesłano i ogłoszono wyniki ankiety: *Etnografia – etnologia – antropologia kultury – ludoznawstwo. Czym są? Dokąd zmierzają?*, opublikowanej w „Polskiej Sztuce Ludowej” (1981). Nie pojawił się w niej jeszcze termin „tożsamość”. Ankieta wywołana została narastającym niezadowolaniem z pola badań zredukowanego do tzw. kultury ludowej

i brakiem zadawalającego modelu tej kultury, ale jednocześnie poszerzonym w tym czasie dostępem do prac antropologii światowej. Dramatyzm tej prawdziwie kryzysowej sytuacji wynikał nie tylko z długotrwałości zajmowania się kulturą ludową i znaczenia związanych z nią bogatych zasobów materiałowych, utrwalonych w literaturze oraz przechowywanych w muzeach, ale też z zanikania znaków tej kultury w rzeczywistości i utrwalonego społecznie obrazu etnografii/etnologii jako zajmującej się wyłącznie kulturą ludową, z dodaną pozaeuropejską, oraz, równie już w znacznej mierze nierzeczywistą, egzotyką.

Zainteresowanie tym, czym jest dyscyplina i kim są uprawiający ją etnologowie/antropologowie, od dawna tu obecne, zostało w ramach tej dyscypliny, podobnie jak w innych naukach społecznych, dostrzeżone jako kategoria badawcza i nazwane tożsamością pod koniec XX wieku. O tożsamości kulturowej pisał np. Krzysztof Kwaśniewski w haśle opublikowanym w *Słowniku etnologicznym* (1987). Miano tożsamości nadaliśmy również cechom „przedmiotów” – ściśle z nami związanych systemom wartości i pól działania, pozwalającej mówić o tożsamości także etnologii i antropologii. Tożsamość może być indywidualna, ale także kolektywna, grupowa. Kształtowana od wewnątrz, przez potrzebujące jej podmioty, nazywana jest niekiedy tożsamością moją lub naszą, własną, autotożsamością, z kolei widziana przez obserwatora z zewnątrz staje się egzotożsamością. Grupowa, profesjonalna tożsamość naukowców jest zawsze związana ze statusem, jaki posiada dyscyplina, wynikającym z integracji środowiska, ale przede wszystkim z uznania jej poznawczej skuteczności i społecznej przydatności.

Wyniki rozesłanej ostatnio ankiety, formy wypowiedzi niezwykle ważnej dla studiów nad grupową, profesjonalną tożsamością, zainicjowanej w ramach Sekcji Metodologicznej Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, zatytułowanej *Etnografia – etnologia – antropologia kulturowa dzisiaj*, ukazały się w 101. tomie „Ludu” (2017), pierwszym dostępnym jedynie online. Termin „tożsamość” pojawia się wielokrotnie, zarówno w odpowiedziach na tę ankietę, jak i w jej podsumowaniu. W omawiającym jej wyniki tekście autorzy ankiety, Katarzyna Majbroda i Wojciech Piasek, wyrazili przekonanie, że może ona przyczynić się do „[...] wypracowania jej [dyscypliny – Z.J.] wizerunku, rozpoznawalnego zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz nauki” (2017, s. 449). Pytania oraz odpowiedzi obu ankiet, które dzieli od siebie blisko 40 lat, są oczywiście różne i nie sprowadzają się do obecności czy nieobecności terminu „tożsamość” oraz bardziej przedmiotowego traktowania dyscypliny. Pytanie sprzed lat: „Jaka jest przyszłość etnografii?”, wyrażające zaniepokojenie o jej los, zostało zastąpione pytaniem: „Jakie wyzwania stawia przed dyscypliną przyszłość?”. Dawny kryzys etnografii/etnologii, związany z zamknięciem się w kręgu kultury ludowej i brakiem pomysłu, jak postępować z nagromadzonymi materiałami z badań nad nią, został zneutralizowany m.in. dzięki zastosowaniu do interpretacji tych materiałów koncepcji tradycji, a ostatnio dziedzictwa kulturowego. Zmieniona rzeczywistość społeczno-kulturowa, usunięcie formalnych barier oddzielających nas od nauki światowej, poszerzona problematyka badań i nowa metodologia, uwzględniająca m.in. etyczną odpowiedzialność etnologa/antropologa, stworzyły sytuację już nie kryzysową, ale wymagającą od dyscypliny określenia nowych celów i sposobów działania.

Tym, co określa tożsamość dyscypliny są przede wszystkim przedmiot oraz metody badań, charakter przedstawiających je, ogłoszonych prac, w tym jakże ważnych dla jej obrazu ujęć całościowych, wszelkiego rodzaju wstępów oraz wprowadzeń i przyjmowane w nich, a także w innych opracowaniach, definicje. Zgodzić się należy ze stwierdzeniem, że

np. w zakresie studiów nad transformacją ustrojową polscy antropologowie unikali wielkich narracji, nie dążyli do stworzenia teorii (Buchowski 2017, s. 31). Innymi wyróżnikami dyscypliny są: studia nad jej historią, rozważania nad relacjami z innymi dyscyplinami, ramy instytucjonalne, formy kształcenia, a także nadawane jej i przedstawiające ją nazwy. Każdy z wymienionych elementów składowych i właściwości dyscypliny oraz każde z działań z nią związanych, wzięte oddzielnie, uznane przeze mnie za jej wyróżnik, mogą zostać potraktowane jako niewystarczające dla określenia jej tożsamości. Wymagają zbiorczego podejścia.

Jako przedmiot badań naszej dyscypliny najczęściej wskazywana jest kultura, w różnych jej formach i aspektach, w szerokim jej ujęciu, obejmującym także stosunki społeczne. Przedmiot ten dzielony jest z innymi dyscyplinami. Pojęcie kultury poddawane jest krytyce ze względu na wieloznaczność wynikającą z możliwości różnego jej definiowania; uznawane jest ponadto za nadmiernie determinujące człowieka. Dyskusja nad tym meta-terminem i pojęciem nie powinna jednak, moim zdaniem, prowadzić do jego zakwestionowania. Tylko powołanie się na szerokie rozumienie kultury może połączyć w ramach dyscypliny tak różne prace, jak np. zeszyty regionalnego atlasu stroju ludowego, analizy procesów transformacji społeczno-gospodarczej i kulturowej oraz studia regionalne i w skali świata, tak dla niej charakterystyczne. Za wyróżnik etnologii/antropologii uznajemy ponadto metodę badań terenowych, choć, oczywiście, zmienia się rozumienie i praktykowanie tej metody; jest ona również stosowana przez inne dyscypliny. Rozwinęła się jednakże oraz stała się ważna przede wszystkim w ramach naszej dyscypliny i nie jest to na ogół kwestionowane.

Wśród prac przygotowanych w ramach etnologii/antropologii szczególnie cenne dla kształtowania i utrwalania jej tożsamości są próby całościowego ujęcia oraz prezentowania dyscypliny, mające charakter podręczników, wprowadzeń lub wstępów, także antologie tekstów i słowniki. Tego rodzaju publikacji mamy wiele. W zależności od czasu powstania i poglądów autora lub autorów oraz redaktorów, przedstawiają one różny obraz dyscypliny. Wszystkie one, bez względu na ich szeroki czy ograniczony zakres, wskazują na w zasadzie jednorodny przedmiot badań, podobieństwo metod oraz wspólną genealogię.

Funkcję integracji środowiska etnologów/antropologów pełnią również studia nad historią dyscypliny, informujące o jej osiągnięciach oznaczonych nazwiskami wielkich przodków i nobilitujące ją przez jej dawność, także w odbiorze społecznym. To przecież wydarzenia z przeszłości stanowią o specyfice etnologii/antropologii narodowych. W przypadku etnologii polskiej był to jej związek z ostrymi i trwałymi podziałami społecznymi, kierującymi uwagę na lud oraz uwikłanie w dyskurs nacjonalistyczny, z różnymi (pozytywnymi lub negatywnymi) tego skutkami. W czasach kryzysów tożsamościowych znajomość historii dyscypliny stawała się zarówno czynnikiem stabilizującym, jak i wywołującym destrukcję, zawsze zachęcającym do refleksyjności (por. Kubica 2013, s. 110 i nn.). Istotne dla profesjonalnej tożsamości są ponadto prace nad relacjami etnologii/antropologii z innymi dyscyplinami – tymi najbliższymi, traktowanymi niekiedy jako subdyscypliny, i odrębnymi – jako zwracające uwagę na wspólne pola badań, a ponadto na jej wpływ na inne nauki określane mianem ich antropologizacji. Znaczenie mają także istniejące struktury instytucjonalne, będące wynikiem historii dyscypliny oraz przyjmowanych zasad organizacji nauki. Najważniejsze spośród nich to instytuty, katedry i zakłady uniwersyteckie, ośrodki i zakłady w instytutach PAN, muzea, towarzystwa naukowe oraz

spełniająca rolę integrującą, i w pewnych zakresach koordynująca, korporacja – Komitet Nauk Etnologicznych PAN. Profesjonalną tożsamość utrwalają studia etnologiczne, długo prowadzone w ramach małych grup studentów, nawiązujących bliskie kontakty ze sobą, a także, w trakcie praktyk terenowych i wspólnych badań, z nauczycielami akademickimi. Kłopotliwa dla tożsamości dyscypliny i nas, tworzących jej środowisko, jest wielość nazw, zmiennych nie tylko w czasie, ale także nakładających się na siebie. My, profesjonalisci, znajdujemy dla niej wytłumaczenie, nie jest ona jednak tylko sprawą formalną, jest bowiem niezrozumiała w kontaktach ze światem zewnętrznym. Pytają nas: „Jaka jest nazwa waszej dyscypliny, kim właściwie jesteście?”

Sprawa nazwy dyscypliny powróciła w roku 2018, w związku z planami reformy szkolnictwa wyższego, wchodzącej w życie 1 października tegoż roku. W zatwierdzonej przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego nowej klasyfikacji dyscyplin utrzymano nazwę „etnologia”, tym razem zaliczonej do zespołu „nauk o kulturze i religii”. Nazwa dyscypliny na liście kierunków studiów jest ważna m. in. dlatego, że utrwalana jest na dyplomach studiów etnologicznych, stanowi wyróżnik kończących te studia, ich prezentację wobec społeczeństwa.

Jednak obecnie etnologia została wykreślona z listy samodzielnych i uznanych prawnie dyscyplin naukowych. Komitet Nauk Etnologicznych PAN już wcześniej zwracał się do Ministerstwa z wnioskiem o zastąpienie nazwy „etnologia” w tej klasyfikacji nazwą dwuczłonową: „antropologia i etnologia”. Wprowadzenie „antropologii” i pozostawienie nazwy „etnologia” uważam za uzasadnione, choć rodzi się pytanie o to, czy może to być antropologia bez przymiotników? Antropologia przecież to dziedzina wiedzy „obsługiwana” przez wiele antropologii szczegółowych. Sądzę, podobnie jak wielu innych kolegów, że warto dążyć do wprowadzenia jednej nazwy: antropologia społeczno-kulturowa. Zgadzam się z poglądem wyrażonym niegdyś przez S. Szynkiewicza, że operowanie nazwami dyscypliny, fetyszycacja nazwy, może być uznane za zachowanie zastępcze, wręcz o charakterze magicznym. Nie rozwiązuje ono problemów etnologii (1992a, s. 21), ma jednak sens w połączeniu z innymi podejmowanymi obecnie działaniami, których celem jest rozwój możliwości poznawczych dyscypliny i włączenie jej w rozwiązywanie spraw ważnych dla społeczeństwa.

Konstruowanie własnej tożsamości oraz przekonanie o tożsamości lub jej braku świata zewnętrznego, budowane są poprzez wskazywanie na podobieństwa i różnice. Pozostawanie w ramach grupy profesjonalnej, jaką stanowią pracujący w ramach jednej dyscypliny, nie zabezpiecza jednak przed tworzeniem się „frakcyjnych”, odrębnych tożsamości. Wystarczy przypomnieć podziały w naszym środowisku na „etnografów”, czasami również „ludoznawców”, oraz „etnologów” i jeszcze chyba wyżej wartościowanych „antropologów”. Michał Buchowski pisał o pluralizmie polskiego środowiska etnologicznego/antropologicznego, dostrzegał w nim różne orientacje i style uprawiania dyscypliny, prowadzące do powstawania „swoistych obozów” (1995, s. 39). Kategoryzując je, sięgnął do antropologicznych terminów genealogicznych: „fratria”, „klan” i „lineaż” (Buchowski 1995, s. 46 i nn.), atrakcyjnych, lecz obciążonych cechą nieadekwatności przy ich zastosowaniu do opisu innych niż dotychczas objęte nimi grupy. Niektóre z tak określanych grup etnologów/antropologów występowały pod oddzielną nazwą. Taką była „antropologia kultury”, zainicjowana manifestem grupy i uznana za „projekt urzeczywistniony” (Benedyktowicz i in., 1980-1981; Robotycki 1995), nazywana także „nową etnologią polską”, wyrosła

z pokoleniowego protestu wobec etnologii pozytywistycznej. Aleksander Posern-Zieliński zwrócił uwagę na występujące w każdej dziedzinie nauki, także w etnologii/antropologii, trzy układy lub struktury: rzeczywistą, formalną i postulowaną, każda z nich o potencjale tworzenia odrębnych tożsamości zaangażowanych w nich lub myślących o nich członkach środowiska. Z układem „formalnym”, działalnością Komitetu Nauk Etnologicznych PAN, związał zbliżenie do etnologii kierunków studiów z pogranicza innych dyscyplin: folklorystyki, etnomuzykologii, etnoreligioznawstwa, studiów nad sztuką ludową i etnomuzealnictwa oraz przyjęcie dla nich wszystkich określenia zbiorczego „nauki etnologiczne” (1995, s. 22 i nn.). Zróznicowanie etnologii/antropologii obejmuje także obszary bardziej rozległe niż Polska. Najbardziej dotyczy nas wspomniany już podział na etnologie czy antropologie „narodowe” oraz doświadczane przez nas wyróżnianie, w ramach Europy, antropologów „zachodnich” i „wschodnich” (Buchowski 2012). W skali świata wyraźne są działania antropologów, rozwijających dyscyplinę poza Europą, Ameryką i Australią, zmierzające do oznaczenia specyfiki uprawianych tam studiów i podkreślenia ich dystansu wobec euro-amerykańskiego, głównego nurtu nauki (por. Chua, Mathur 2018). Globalną tożsamość etnologiczną i antropologiczną buduje, próbując przewyciężyć partykularyzm, International Union of Anthropological and Ethnological Sciences, założona w roku 1948, kontynuująca prace Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, działającego od 1934 roku. W roku 2004 do Unii dołączyła World Council of Anthropological Associations – sieć stowarzyszeń regionalnych, narodowych i międzynarodowych. Obie organizacje zjednoczyły się w World Anthropological Union i utworzyły dwuizbową strukturę promującą wymianę informacji i współpracę w zakresie antropologii i etnologii w skali świata. Stworzyło to przesłanki do utrwalania globalnej tożsamości profesjonalnej. Etnolodzy i antropolodzy polscy uczestniczą w pracach IUAES za pośrednictwem Narodowego Komitetu ds. Współpracy z Międzynarodową Unią Nauk Antropologicznych i Etnologicznych, którą to funkcję powierzono Komitetowi Nauk Etnologicznych PAN. Biorą także udział w kongresach Unii i przygotowują na nie publikacje. W roku 1960 prof. Jan Czekanowski wybrany został wiceprezydentem Międzynarodowej Unii Nauk Antropologicznych i Etnologicznych (IUAES), w latach 2008-2012 prof. Michał Buchowski sprawował funkcję prezydenta Światowej Rady Stowarzyszeń Antropologicznych (WCAA).

Nie jestem zdania, że silna, zamknięta tożsamość profesjonalna jest konieczna. Może być szkodliwa, pożyteczna może być natomiast tożsamość otwarta na kontakty z innymi dziedzinami studiów, przydatna w rozwiązywaniu wspólnych celów badawczych. Etnologia/antropologia jest skazana na współpracę z innymi dyscyplinami, możliwości tej współpracy są zresztą jej walorem. Obszary badań interdyscyplinarnych od dawna uznawane są za najbardziej twórcze. Jednak w interdyscyplinarnych dziedzinach badań i dydaktyki, związanych tak z problemami, jak i z obszarami – regionami świata, znaczenie poszczególnych dyscyplin nie zanika. Korzystajmy z cech naszej dyscypliny i tak je kształtujemy, abyśmy my, uprawiający ją, utrzymując własną autonomię i profesjonalną tożsamość, mogli uczestniczyć w rozwoju nauki i być potrzebnymi społeczeństwu.

Bibliografia

- Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz Cezaria 1923, Materiał naukowy i przedmiot etnologii, *Lud*, t. 22, s. 26-32.
- Benedyktowicz Zbigniew, Czesław Robotycki, Ludwik Stomma, Ryszard Tomicki, Jerzy Wasilewski 1980-1981, Antropologia kultury w Polsce – dziedzictwo, pojęcia, inspiracje. Materiały do słownika, cz. 1-2, *Polska Sztuka Ludowa*, t. 34, nr 1, s. 47-60, nr 2, s. 117-125; cz. 3, t. 35, nr 1, s. 58-60.
- Buchowski Michał 1995, Fratrie i klany nowo-plemienia antropologów w Polsce, [w:] *Etnologia polska między ludoznawstwem a antropologią*, A. Posern-Zieliński (red.), Prace Komitetu Nauk Etnologicznych PAN nr 6, Wydawnictwo Drawa, Poznań, s. 37-59.
- Buchowski Michał 2012, Intricate Relations between Western Anthropologists and Eastern Ethnologists, *Focaal*, vol. 63, s. 20-38.
- Buchowski Michał 2017, *Czyścić. Antropologia neoliberalnego postsocjalizmu*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Chua Liana, Nayanika Mathur 2018, Introduction, [w:] *Who Are „We”? Reimagining Alterity and Affinity in Anthropology*, L. Chua, N. Mathur (eds.), https://www.academia.edu/36845084/Introduction_Whoarewe?auto=bookmark&campai, (dostęp: 10.07.2018).
- Czaplicka Maria Antonina 1911, Stanowisko etnografii w dobie obecnej, *Ziemia*, r. 2, nr 13, s. 145-146, 195-196.
- Czekanowski Jan 1922, Antropologia, etnologia i prehistoria, *Lud*, t. 21, s. 3-16.
- Etnografia... 1981, Etnografia-etnologia-antropologia kultury, ludoznawstwo. Czym są? Dokąd zmierzają? Odpowiedzi na ankietę, *Polska Sztuka Ludowa*, t. 35, nr 2, s. 67-81.
- Etnografia... 2017, Etnografia-etnologia-antropologia kulturowa dzisiaj. Cele, zakresy, praktyki badawcze oraz wyzwania na przyszłość, *Lud*, t. 101, s. 441-565, <http://dx.doi.org/10.12775/lud101.2017.16>.
- Fischer Adam 1922, Znaczenie etnologii dla innych nauk, *Lud*, t. 21, s. 81-92.
- Jasiewicz Zbigniew 1986, Recenzja książki S. Szynekiewicz: Rodzina pasterska w Mongolii, Wrocław 1981, *Lud*, t. 70, s. 277-280.
- Jasiewicz Zbigniew 1993, Po co nam samounicestwienie?, *Etnografia Polska*, t. XXXVII, z. 1, s. 165-166.
- Jasiewicz Zbigniew 2005, Antropologia, etnologia, etnografia, folklor. Odpowiedzi uczonych polskich na międzynarodową ankietę z 1932 r., [w:] *Horyzonty antropologii kultury. Tom w darze dla Profesor Zofii Sokolewicz*, J. S. Wasilewski, A. Zadrożyńska, A. Bruczkowska (red.), Wydawnictwo DiG, Warszawa, s. 13-22.
- Jasiewicz Zbigniew 2006, Etnolodzy i etnologia polska przełomu XX i XXI wieku. W poszukiwaniu tożsamości zbiorowej, [w:] *Kultura profesjonalna etnologów w Polsce*, M. Brocki, K. Górny, W. Kuligowski (red.), Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 11-37.
- Jasiewicz Zbigniew 2011, *Początki polskiej etnologii i antropologii kulturowej (od końca XVIII wieku do roku 1918)*, Instytut im. Oskara Kolberga, Komitet Nauk Etnologicznych PAN, Poznań.
- Kaniowska Katarzyna, 1996, Definicje etnologii w polskiej literaturze przedmiotu, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Ethnologica*, t. 9, s. 101-107.
- Konflikty etniczne...* 1996, *Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygnięcia*, I. Kabzińska-Stawarz, S. Szynekiewicz (red.), Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.

- Kubica Grażyna 2013, Z punktu widzenia skryby. Historia antropologii okiem jej praktyków, [w:] *Antropologiczne inspiracje. Księga jubileuszowa dla Profesor Ewy Nowickiej*, B. Bossak-Herbst, M. Głowacka-Grajper, M. Kowalski (red.), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 78-111.
- Kutrzeba-Pojnarowa Anna 1995, „Etnologia jest zawsze jakby *in statu nascendi*...”. Odpowiedzi na pytania Zbigniewa Jasiewicza, *Lud*, t. 78, s. 397-427.
- Kwaśniewski Krzysztof 1987, Tożsamość kulturowa, [w:] *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Z. Staszczak (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań, s. 351-353.
- Majbroda Katarzyna, Wojciech Piasek 2017, Antropologia społeczno-kulturowa dzisiaj – dziedzictwo, terażniejszość, wyzwania i strategie na przyszłość. Wokół ankiety antropologicznej, *Lud*, t. 101, s. 447-483.
- Poniatowski Stanisław 1922, Zadanie i przedmiot etnologii, *Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, nr 2, s. 1-30.
- Posern-Zieliński Aleksander 1995, Etnologia i antropologia kulturowa w formalnej i rzeczywistej strukturze nauki, [w:] *Etnologia polska między ludoznawstwem a antropologią*, A. Posern-Zieliński (red.), Prace Komitetu Nauk Etnologicznych PAN nr 6, Wydawnictwo Drawa, Poznań, s. 21-36.
- Robotycki Czesław 1995, Antropologia kultury w Polsce – projekt urzeczywistniony, *Lud*, t. 78, s. 227-243.
- Słownik etnologiczny...* 1987, *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Z. Staszczak (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań.
- Sokolewicz Zofia 1981, Odpowiedź na ankietę Etnografia-etnologia-antropologia kultury, ludoznawstwo. Czym są? Dokąd zmierzają?, *Polska Sztuka Ludowa*, t. 35, nr 2, s. 77-79.
- Szynkiewicz Sławoj 1976, Rodzina, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, M. Biernacka i in. (red.), t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 477-501.
- Szynkiewicz Sławoj 1981, *Rodzina pasterska w Mongolii*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Szynkiewicz Sławoj 1987, Adopcja. Agamia. Awunkulat. Egzogamia i in., [w:] *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Z. Staszczak (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań, s. 16, 47-48, 70-71.
- Szynkiewicz Sławoj 1992a, Po co nam antropologia? *Etnografia Polska*, t. XXXIX, z. 1, s. 21-24.
- Szynkiewicz Sławoj 1992b, *Pokrewieństwo. Studium etnologiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Wojniłowicz Lucjan 1840, Zorian Dołęga Chodakowski. Kim był rzeczywiście? *Piśmiennictwo Krajowe*, nr 15, s. 3-4.
- Wrońska Jolanta 1992, Definicje etnografii i etnologii w polskich encyklopediach z drugiej połowy XIX i na początku XX wieku, *Etnografia Polska*, t. XXXVI, z. 1, s. 7-20.

